

ութեան նշանաբանը: Երևի այդ շահերը պահանջում են այժմ խառնուել մակեդոնական հարցում, որ Անգլիան հանդիսականի դերը փոխել է դերակատարի դերի... Եւ բուլղարական իշխան Ֆերդինանդը իր քաղաքագիտական նուրբ հոտառութեամբ ըմբռնեց ժամանակի պահանջը ու շտապեց Լոնդոն, ինչպէս մի քիչ առաջ՝ Բերլին, «այցելութեան» էղուարդ թագաւորին: Փառաւոր ընդունելութիւնը կասկած չթողեց որ Ֆերդինանդը չէր սխալուել իր հաշիւների մէջ: Դիպլոմատների հետ դիպլոմատ պէտք է լինել և ոչ երազող...

Այսպիսով Անգլիան Բալկանեան թերակղզուց մինչև Հնդկաստանի սահմանները, բոլոր այն տեղերում ուր միայն շահ ունի, ամեն կերպ ուժեղացնում է իր ազդեցութիւնը և դիրքը, գերակշռութիւն տալով ծովեզերեայ երկրներին: Մերձաւոր Արևելքի այն մասերում, որոնք հեռու են ծովերից, Բաղդատի երկաթուղու ուղղութեամբ, սկսում է աճել գերմանական ազդեցութիւնը, այսինքն Անատոլիայում, Միջագետքում: Փրանսիայի դերը Արևելքում այժմ չնչին է: Բնականաբար արևելեան ազգերի հասկացողութիւնների մէջ կամաց-կամաց նսեմանում է և ջնջւում Փրանսիայի անունը, Ֆրանսը, որի տեղ օրէցօր բռնում է ինգլիզը: Եւ մի գեղեցիկ օր կը տեսնէք ամբողջ թէ՛ Մերձաւոր և թէ՛ Հեռաւոր-Արևելքը «ինգլիզացած»...

Ս. Լ.

24 փետր.

Ո՞վ փակեց Թաւրիզի Լիլաւա թաղի դպրոցները 1903
— 1904 ուսումնական տարուայ ընթացքում.
(Նամակ խմբագրութեան)

«Մուրճ»-ի էջերում մէկ ու կէս տարի է ես դատափետւում եմ Ատրպատականում իմ ցոյց տուած գործունէութեան համար: Վերջերումս էլ «Մուրճ»-ի այս տարուայ № 1-ի մէջ դարձեալ նոյն բանն է կրկնուում Լիլաւա թաղի դպրոցների փակման առիթով *):

Ես տեսնում եմ որ հակառակ Թաւրիզից ստացուած ու տը-

*) Տես «Մուրճ» №, 1 երես 169—170.

պուած հերքումների, հակառակ անցեալ տարուայ ծխական ժողովի վճռի՝ նախկին ուսուցչական խմբերին չհրաւիրելու մասին, դարձեալ ցանկանում են ինձ համարել Լիւաւայի դպրոցների սկիւման պատճառը:

Թոյլ տուէք պատմել բուն իրողութիւնը, բաւականանալով միմիայն դպրոցների խնդրով: Լիւաւայի հոգաբարձութիւնը կազմուած էր վեց հոգուց՝ բժիշկ Փաշայեան, Ենովք Տէր-Յակովբեան, Բաղդասար Զանեան, Արիստակէս Տէր-Գրիգորեան, Մատթէոս Յովսէփեան և Արշակ Ղորղանեան: 1901 թուի վերջերին՝ պաշտօնավարութեան հէնց առաջին ամիսներին, երեք հոգի հրաժարական ներկայացրին, որովհետեւ առանց նրանց գիտութեան ժողովներ էին կայացրել և վճիռներ ու որոշումներ տուել մնացած երեք անդամները: Պաշտօնի մէջ մնացին պ. Փաշայեան, որը նախագահ էր հոգաբարձութեան, Մատթէոս Յովսէփեան՝ գանձապահ դպրոցի և Սեան ընկերութեան և Արշակ Ղորղանեանը, որը դպրոցին պարտ էր բաւական կլորիկ գումար՝ բարձր իր միջոցներից: Հոգաբարձութեան մնացող անդամները, յուսալով իրանց գործունէութեան յաջողութեան, դրսից սպասելիք օժանդակութեան և սկսած վիճակախաղի արդեանց վրայ, սկսել էին ծախսել դպրոցական անձեռնմխելի դրամագլուխը և ծախսածի գումարն հասցրել 5000-ի: Նրանք անփոյթ գտնուեցին նաև Սեան ընկերութեան վրայ ունեցած 2400 թումանը ժամանակին գանձելու խնդրում, հակառակ առաջնորդարանի պատուէրների, չնայելով, որ հոգաբարձութեան և ընկերութեան գանձապահը միեւնոյն անձն էր և լաւ գիտէր «Սեանի» գործերի ողբալի դրութիւնը: Յանկարծ ընկերութիւնը իրան սնանկ յայտարարեց և Լիւաւայի դպրոցների դրամագլուխը, որ հազիւ 15,000 բուբլու էր հասնում՝ կիսուեց: Մնացած կէսն էլ ազգասիրաբար պարտ մնացին հոգաբարձութեան անդամներից մի երկուսը և թաղի օրական աշխատանքով ապրող մարդիկ:

Առաջնորդարանը հէնց սկզբից զգուշացրել էր շրջաբերականով բոլոր հոգաբարձական մարմիններին, որ ազգային հասարակական դրամների կորստեան համար իրանք պատասխանատու են, որ նրանք պարտաւոր են այդ գումարներն առանց ապահովութեան ոչ ոքի չտալ, սակայն հէնց այդ պահանջն էր, որ նրանք պալաժենիայի գործադրութիւն համարեցին և գրեցին իսկ, մինչդեռ յայտնի է Ատրպատականի թեմական կանոնադրութեան էութիւնը և հէնց «Մուրճ»-ի համարներում քննադատուած: Հոգաբարձութեան մնացող անդամներն երբ տեսան, որ արդէն վտանգել են դպրոցի կանոնաւոր գոյութիւնը,

չուզեցին մնալ իրանց պաշտօնում և հրաժարուեցին: Այլապէս լինել էլ չէր կարող: Նշանակուեց հոգաբարձական ընտրութիւն և տոմսակներ ուղարկուեցին ծխականներին քահանաների ներկայացրած ցուցակներով: Ձայնի իրաւունքը համեմատաբար կանոնաւորուեց և յանկարծ հոգաբարձու ընտրուեցան ուսուցչական խմբին հակառակ կուսակցութեան մարդիկ: Իրարանցումը մեծ էր. մարդիկ պատրաստ էին ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառնել: Սկսուեց աղաչանքն ու սպառնալիքը և ես որոշ մարդկանց մի կնիք ու անկանոն խնդրով ստիպուած եղայ լուծել կայացած ընտրութիւնը և խնդիրն անուշ տեղ կապել:

Նշանակուեց նոր ընտրութիւն, ժողովին նախագահելու իրաւունքը տուի Մկրտիչ աւագ քահանային, իսկ ժողովի ատենապետ եղաւ պ. Փաշանան: Հոգաբարձութիւնն ընտրուեց խմբի կողմնակիցներից. ընտրուածներից երեք հոգի հրաժարուեցան և մնացին սնանկ յայտարարուած Սեան ընկերութեան նախագահը, նոյն ընկերութեան և հրաժարուած հոգաբարձութեան գանձապահը և դպրոցին հազար ուտրլի պարտք ունեցող ժամագործ Արշակ Դորդանեանը: Կազմի կէսը հրաժարուել էր, միւսն իրան վաղուց յայտարարել էր անբարեյոյս պարտապան, բայց այնուամենայնիւ ցանկութիւն ունէր երեք հոգով ստանձնելու դպրոցի հոգաբարձութիւնը: Ես նրանց հաստատելուց առաջ ստորագրութիւն պահանջեցի այդ պարոններից, որ իրակը բարոյական պարտ համարեն գանձել Սեան ընկերութեան վրայ եղած գումարը, բայց երբ այդ առաջարկս չընդունուեց, իսկ միւս կողմից էլ յայտնի խումբը պնդում էր հաստատել այդ անձերին իրանց տեղն ամուր պահելու համար, դիմեցի Վեհափառ Հայրապետին և հրահանգ խնդրեցի, թէ ի՞նչպէս վարուէի այդ դէպքում: Ստացայ Հայրապետի № 950 սրբատառ կոնդակը յունիսի 21-ից, որով հրամայում էր ստորագրութիւն պահանջել և ապա միայն հաստատել մնացող երեք անձանց, խստիւ արգելելով դրամագլխին ձեռք տալը, հակառակ դէպքում կատարել նոր ընտրութիւն: Թէև պարզ չէր, թէ ձվքեր պէտք է հոգաբարձու լինէին, սակայն մի բան ակնյայտնի էր. այն որ Լիւսաւյի դպրոցները սնանկացրած էին. որ եղած դասարաններից երեքը պէտք է փակուէր, որովհետեւ միջոց չկար և մնացած դասարանները պէտք է կադ ի կադ շարունակէին իրանց գոյութիւնը: Պ, Ռաշմաճեանը կամաց կամաց սկսեց Թաւրիզից հեռանալու պատրաստութիւնը՝ չնայած իմ խօսքերին, որ դպրոցը՝ ինչ զոհաբերութիւն էլ հարկաւորուէր, կը պահուէր ունեցած դասարաններով: Ես առաջարկեցի իրան չըհեռանալ և այդ մասին յայտնել նաև ուսուցչական խմբին՝ բա-

ցի Յարէթ Խաչատրեանից, որին՝ որպէս երգեցողութեան ուսուցչի և դպրապետի՝ իրաւունք համարեցի պաշտօնից հեռացընել Համարաձման օրուայ վարմունքի համար:

Պ. Ռաշմաճեանը մի պայման ունէր իր ուսուցիչներէ հետ. կամ ըլլորս, կամ ոչ մէկս: Բանաւոր կերպով բանակցութիւնից յետոյ ես իրան պաշտօնական № 272 գրութեամբ յուլիսի չորսին տեսուչ հրաւիրեցի: Պաշտօնագրի բովանդակութիւնն էր հետեւեալը.

Մեծապատիւ Պ. Տիգրան Ռաշմաճեան.

Մինչև հոգաբարձական կազմի վերջնական հաստատութիւնը, որոնցից չորս հոգի հրաժարուել են, իսկ երկուսի համար հայցել եմ վեհափառ կաթողիկոսի հանձնութիւնը ու հրահանգը, կարգելով ձեզ Լիւաւայի Հայկազեան և Թամարեան դպրոցներէ տեսուչ մի քանի ժամանակով, առաջարկում եմ կազմել ուսուչական խումբը առաջիկայ 1903 և 1904 ուսումնական տարուայ համար հետեւեալ կերպով.

Դպրոցների տարեկան եկամուտն է.—

Հաւանական . . . 0/0 դրամագլխի 420 թուման	
Ուսումնաւարձ	700 թ.
Մեղիք Աղարեանից	, 300 թ.
Եկեղեցուց և եկեղեցական տնից	150 թ.
Ներկայացումներէց	300 թ.
Թեմակալ առաջնորդից	150 թ.
(Ուս. աւելորդ)	300 թ.
Պատահական	200 թ.

Ընդամենը

2320 թ.:

Վերջին դուստրն եթէ չստացուեց, թոյլ եմ տալիս վերցնել դրամագլխից: Այսպիսով դպրոցներն ամենայնոք ղէպըւում կարող են ունենալ 2500 թուման, որ և ունենալով դպրոցների պահպանութեան համար, առաջարկում ենք ղեկավարուել ուսուցիչներ հրաւիրելիս յիշեալ բիւջէնտով: Ուսուցիչներէ հաւասար վարձատրութեան համար ցանկալի է որոշել դասադին՝ բաժանելով աւարկաններն առաջին և երկրորդ կարգերի: Դպրոցների նպատակն է տարածել հայ մատաղ սերնդի մէջ կրօնական-բարոյական և ազգային դաստիարակութիւն, որն ինկատ պէտք է ունենայ ձեր հրաւիրած իւրաքանչիւր պաշտօնեան: Գրօնի և երգեցողութեան ուսուցիչները պէտք է միւսներէ նման հմուտ լինեն իրանց աւանդելիք աւարկաններին և երկրորդը նրանցից՝ որպէս խմբապետ՝ պարտաւորապէս պէտք է ներկայ լինի շաբաթ երեկոյան, կիրակի, ինչպէս և ազգային-եկեղեցական հանդիսաւոր տօներին՝ պատարագին և երգի իր խմբով: Յատկապէս երգեցողութեան ուսուցչի ուժնի հաշուին կը արուի եկեղեցական նպաստը և ուսուցչի զանցառութեան ղէպըւում կը ղեղջուի նրա ուժնից բացակայ ժամերի վարձատրութիւնը, որն առաջարկում ենք մտցնել երգեցողութեան ուսուցչի պայմանագրի մէջ:

Օտ ապազայում Լիւաւայի ժողովրդին հրաւիրելու ենք առաջին ժողովի մեզ մօտ և ծանօթացնելով նրանց դպրոցի նիւթականի հետ, առաջարկելու ենք այս տարի նիւթապէս օգնել դպրոցներին, որ գոյութիւն ունեցող դասարանները չփակուեն: Եթէ բարեհաճեցին բմբռնել դրութեան փետրուար, 1905.

դժուարութիւնը և օգնութեան հասան, այնուհետեւ մեր լրացուցիչ պաշտօնագրերից յետոյ կը հրաւիրէք պակաս անձանց, առաջարկելով կազմած խումբըն ի հաստատութիւն առաջնորդարանիս: Պարտք եմ համարում ավելացընել, որ պատշաճաւոր իշխանութիւնից չհաստատուած ուսուցիչը ոչ մի իրաւաբանական հիմունք և իրաւունք ունենալով չէ դպրոցներէից որեւէ պահանջ աւելու, ինկապի ունենալով միմիայն ստացած հրաւերն ու տուած համաձայնութիւնը:

Պ. Ռաշմաճեանը յուլիսի 7-ին ինձ ուղղեց հետեւեալ պատասխանը.

Գերապատիւ Առաջնորդ Ատրպատականի, Եղիշէ Ժ. Վարդապետ
Մուրադեան

Ձեր № 272, յուլիսի 4-ի գրութեան, ինչպէս ամսի 5-ին բանաւոր ասացի, հիմա էլ նոյնն եմ կրկնում, որ ձեր առաջարկած պայմաններով ցաւօք սրտի չեմ կարող յանձն առնել 1903—1904 ուսումնական տարում Լիւաւա Թաղի Հայկազեան և Թամարեան երկուսն դպրոցներէ տեղութիւնը հետեւեալ կէտերէ հիման վրայ.

1) Ձկայ հոգաբարձական կազմ (Ձեր գրութեան համաձայն):

2) Երկու հազար հինգ հարիւր տասը (2510) թուղէտով հնարաւոր չէ դպրոցները նոյն բարձրութեան վրայ պահել:

3) Ուսուցչական խմբի կազմակերպութեան իրաւունքը սահմանափակուած է:

Նաեւ ավելորդ չի լինի ասել, որ դեռ մայիս ամսին Առաջնորդարանում կայացած հոգաբարձական նախապատրաստական ժողովից ձեզ յայտնի է, որ վերոյիշեալ դպրոցները կարելի է նոյն բարձրութեան վրայ պահել 2725 թուման բիւզլէտով:

Տիգրան Ռաշմաճեան

7-ին յուլիսի 1903 թուի:

Թաւրիզ.

Յուլիսի 9-ին պ. տեսչի յիշեալ գրութեան առթիւ ուղղեցի կրկին հետեւեալ հրաւերը.

Մեծապատիւ պ. Տիգրան Ռաշմաճեան

Ձեր յուլիսի 7-ին տուած հրաժարականի առթիւ պարտք ենք համարում պատասխանել, որ հանգամանքների բերմամբ տարաբախտաբար հնարաւորութիւն չկայ տեսչական խնդիրն յետաձգելու մինչև Լիւաւայի դպրոցների համար նոր հոգաբարձական կազմի ընտրութիւնը, որոնցից երրորդ խումբն է այս մէկ և կէս ամսուայ ընթացքում հրաժարուել: Դպրոցի բիւզլէն ձեզ քաջ յայտնի է և առ այժմ հնարաւորութիւն չկայ ենթադրական եկամուտների յուսով դպրոցի դրամագլխի ջնջին Մնացորդներն էլ մի տարուայ ընթացքում ոչնչացնելու Դալով ուսուցչական խմբի խնդրին, ես կրկին պնդում եմ № 272 պաշտօնագրի վերջին կէտը և ավելացնում, որ Լիւաւա Թաղի դպրոցների ուսուցչական խմբի վերահաստատութեան դէմ ոչ մի արգելք չկայ առաջնորդարանին կողմից՝ բացի երգեցողութեան ուսուցիչ և խմբապետ պ. Յարէթից, որին հաստատել չենք կարող Համբարձման օրուայ ցոյցի և անկարգութեան պատճառով և առաջարկում ենք հրաւիրել նրա տեղ մի այլ անձնաւորութիւն:

Ձեր համաձայնութեան մասին առաջնորդարանս խնդրում է շուտով տեղեկագրել, որովհետեւ ժամանակն անցնում է և Լիւաւայի դպրոցների ուսուցչական խումբը դեռ չէ հաւերուած և վերահաստատուած:

Սոյն գրութեանս որպէս՝ պատասխան պ. Ռաշմաճեանից յուլիսի 19-ին ստացայ հետեւեալը.

Գերապատիւ ե... այն.

Արդէն ճանապարհի վրայ լինելով ժամանակ և հնարաւորութիւն չունեմ երկար և բարակ գրելու: Ձեր № 27-ի յուլիսի 9-ի գրութեանը պատասխանելով, ցաօք արտի պէտք է կրկնեմ նոյնը, ինչ որ ասել եմ ամսիս 7-ի գրութեամբս: Գալով պ. Յարէթ Պաշտարեանի խնդրին, կ'ասեմ, որ նա յանցաւոր չէ մէկ, և երկրորդ առանց այն էլ յայտեղ եղած ժամանակ և յունիսի 23-ին գրած նամակով ևս յայտնել է, որ 1901/4 ուս. տ. չի կարող զալ Թաւրիզ. ապա ուրեմն նրա մասին հարց բարձրացնելու կարիք չկար, մանաւանդ թէ նախապէս այդ մասին բանաւոր ասել էի ձեզ:

Տիրդան Ռաշմաճեան:

10-ին յուլիսի Թաւրիզ.

Արդեօք ռըքան անմեղ էր պ. Յարէթ Պաշտարեանը ես յայտեղ դրա մասին չեմ խօսում, որովհետեւ Համբարձման պատարագին ներկայ եղող հասարակութիւնը և ամբողջ Թաւրիզը գիտէ այդ, սակայն պ. Ռաշմաճեանը ինձ ոչնչով չէր ապահովել, որ նա այլևս երգեցողութեան ուսուցիչ և խմբապետ չի լինելու:

Ահա այս գրութիւնից յետոյ պ. Ռաշմաճեանը թողեց Թաւրիզը և հեռացաւ: Այդ միջոցին էր, որ ստացայ Վահագնի կոնդակը և որովհետեւ դպրոցին պարտապան հոգաբարձուները չբարեհաճեցին իրանց վարած Սեան ընկերութեան վրայ եղած դպրոցական դրամներ իրանց մասի համար անգամ ստորագրութիւն տալ, հարկադրուեցի հոգաբարձական նոր ընտրութիւն նշանակել: Բայց որպէս զի սնանկացրած դպրոցի հոգաբարձութիւնը նորից դժուարութեանց չհանդիպէր, կամ հրաժարական չտար, որոշեցի նախ լրացնել բոլոր դասարանների պահպանութեան համար հարկաւոր բիւզջէն: Գնացի Լիւաւա, քարոզեցի եկեղեցում և յայտնեցի, որ դպրոցական տաճնապալի կացութիւնն ի նկատի ունենալով՝ հանգանակութիւն եմ սկսելու և այդ նպատակով թաղի մի քանի պատուաւոր անձանց հետ միասին շրջելու եմ անէ տուն՝ առանց խտրութիւն դնելու հարստի և աղքատի մէջ: Անածիս կատարուած սկսեցի հէնց նոյն օրը և մի շաբաթ ամբողջ շրջելով Լիւաւա թաղի բոլոր տները, հանգանակել կարողացանք մօտ մի հազար չորսլ լիարիւր թուման, որով բացի բիւզջէն լրացնելուց, հետեւաւ տարուայ պակասն էլ էր լրանում: Երկու շաբաթ առաջ դուրսորդ Փաշայեանն էր «չայրենիք»-ում ինձ երկինք հանել, իսկ այդ աշխատանքից յետոյ թէ Լիւաւան և թէ Ղալան չէին իմադրում, թէ ինչ ձևով արտայայտէին իրանց շնորհակալութիւնն ու զարմանքը: Մարդիկ, որոնք կարծում էին, որ դպրոց անան-

կացնելու գնով իրանց բացած դասարանները պէտք է փակուին և մեղադրանքի կեդրոնը առաջնորդարանը պէտք է դառնայ, խաբուեցան իրանց յոյսերի մէջ և շտապեցին խմբուել կրկին առաջնորդարանի շուրջը: Կատարուեց հոգաբարձական ընտրութիւն, մինչև այդ օրը չեղած կանոնաւորութեամբ և համերաշխութեամբ և ի՞նչ զարմանք. հոգաբարձու ընտրուեցին կրկին այն անձինք, որոնք ընտրուել էին առաջին ժողովում: Ընտրութեան արտակարգ կանոնաւորութեան դէմ ոչ մի առարկութիւն անելու հնարաւորութիւն և առիթ չունենալով՝ որոշ խմբակի ներկայացուցիչ պ. Մարտիրոս Յարութիւնեանը բարեհաճեց գալ առաջնորդարան և դիմել ինձ հետեւեալ բառերով. «Եայր սօւրբ, եթէ դուք իրաւ մեզ բարեկամ էք, այնպէս արէք, որ հոգաբարձութիւնը կրկին Ռաշմաճեանին հրաւիրի և ես խօսք եմ տալիս, որ նա անպատճառ կը համաձայնի և կը գայ»:

Հոգաբարձուներին հաստատելուց յետոյ անմիջապէս ժողովի հրաւիրեցի նրանց և առաջարկեցի պ. Ռաշմաճեանի թիկնածութիւնը: Ես լաւ գիտէի, որ հոգաբարձական ամբողջ կազմը հակառակ է նրա ընթացքին. գիտէի, որ նրանք ինձանից չափազանց դժգոհելու են, սակայն թանկ դնահատելով խաղաղութիւնը, հասկացրի և համոզեցի հրաւիրել պ. Ռաշմաճեանին: Իսկոյն արձանագրութիւն կայացաւ և հետեւ օրը հոգաբարձութեան կողմից Ռաշմաճեանին գրուեց հրաւեր. նրա տրամադրութեան տակ դրուեց իր խնդրած 2725 թումանը և միայն իրան նշանակուեց 500 թուման ոտճիկ, որչափ նա երբէք չէր ստացել. միայն ուսուցչական խմբի հաստատութեան պահանջը այս անգամ գրուեց և հոգաբարձութեան կողմից, ինչպէս որ շեշտուած էր Առաջնորդարանի № 272 գրութեան մէջ:

Օգոստոսի 16-ին ստացուեց յուլիսի 31-ին գրուած գրութեան պատասխանը պ. Ռաշմաճեանից նորանոր պահանջներով, որի բովանդակութիւնն էր հետեւեալը

Գերապատիւ Առաջնորդ Արքեպիսկոպոսի Եղիշէ Ժայրազոյն վարդապետ Մուրադեան

Անցած ամսի 31 թուակիր № 334 ձեր գրութիւնը ստացայ և ցաւելով պիտի ասեմ, որ անկարող էմ չիլաւա թաղի երկսեռ դպրոցների տեսչութիւնը յանձն առնել հետեւեալ կէտերի հիման վրայ.

1) Եթէ տեսչութեան հրաւիրուած անձն այնքան վստահութիւն է վայելում, որ նրան է յանձնուում մատաղ սերնդի մտաւոր և բարոյական յառաջադիմութեան պատասխանատւութիւնը, ապա ուրեմն նրա կողմից առաջարկելիք ուսուցչական խումբը ոչ մի կասկածի և ոչ մի առարկութեան ենթակայ չպէտք է լինի, այլ անպայման կերպով պէտք է ընդունուի. ուստի ձեր № 272 պաշտօնադրի վերջին կէտը պիտի վերացնել մէջ տեղից. այդ է պահանջում դործի ընական ընթացքն ու յաջողութիւնը:

2) Ձեզ յայտնի և ինձանից անկախ պատճառով ստիպուեցայ տուն

ու անգս քանդել, յուլիսի 11-ին թողնել Թաւրիզը և ընտանիքով, երկու երեխաներով հարիւրաւոր վերստեր անցնել, կրելով նիւթական և ֆիզիքական շատ զրկանքներ, դարձեալ պատրաստեմ շատ նեղութիւններ յանձն առնել, բայց ինձ համար ծանր է դալ այն դէպքում, երբ վերջը պիտի ճշնշուեմ պարտքերի տակ, որպէս զի այս բանը տեղի չունենայ, այն ժամանակ ինձ պէտք է տրուի՝ բացի 500 թուման ռոճկից՝ 100 թուման էլ հաւապարհածախը և ընտկարանս կահաւորութիւն ամենահամեստ կերպով, ըստ ինքեան հասկանալի է, որ կահ-կարասին վերջը կը վերադարձուի ում հարկն է:

3) Ցանկալի է, որ ուսուցչական խմբի ռոճիկներէ համար որոշած 2750 թումանի վրայ աւելացւի 300 թուման էլ, որպէս զի Թերես հնարաւոր լինի եղած ոյժերի վրայ աւելացնել մի համալսարանական ևս. չյաջողութեամբ դէպքում դումարը կը մնայ դպրոցին: Վստահանում եմ այս ցանկալի առաջարկութիւնը անել՝ ի նկատի առնելով Լիւսալայի դպրոցների օգտին եղած յաջող հանգանակութիւնը:

Եթէ այս պահանջներն իրագործուին, մանաւանդ առաջին և երկրորդ կէտերը, այն ժամանակ բարեհաճեցէք՝ ընդշէի հաշուին հեռագրով 500 ռուբլի փոխադրել և ես պատրաստ եմ խմբին հետ այդտեղ լինել, դրական թէ բացառական դէպքում խնդրում եմ բարի լինիք հեռագրել:

Տիգրան Ռաշմաճեան.

10-ին օգոստոսի 1903 թ.

Աղէքսանդրապոլ.

Այդ գրութիւնը Թաւրիզում ստացուեց օգոստոսի 16-ին և հետեւեալ օրն իսկոյն հոգաբարձական ժողով կայացաւ: Հոգաբարձութիւնը հնարաւոր չգտաւ պ. Ռաշմաճեանի առաջարկութիւններին բաւարարութիւն տալը, մանաւանդ որ այդ կլինէր միմեայն մի տարով, իսկ յետոյ դպրոցը պէտք է մնար աղքատ ու անանկ և փակէր բարձր դասարանները:

Որոշուեց դիմել Բաքու պ. Լևոն Մանուէլեանին և նրան տեսուէ հրաւիրել: Այդ մտքով հեռագիր տրուեց տեղական գործակալ տ. Ղևոնդ քահանային, որից պատասխան ստացուեց, որ պ. Մանուէլեանը գնացած է ամառանոց և գալուն պէս կը պատասխանի: Մի քանի օրից յետոյ ստացանք հետեւեալ պատասխանը.

«Ինձանից անկախ պատճառով դալ չեմ կարող»:

Մանուէլեան

Հոգաբարձութեան կողմից դիմումն եղաւ պ. Տիգրան Յովհաննիսեանին արժանաւոր տեսչացու գտնելու. էջմիածին գրութեց որ այդ պաշտօնի համար հրաւիրուի պ. Սիրական Տիգրանեանը, բայց որովհետեւ ընդունելութեան ժամանակն անցնում էր, մինչև նոր տեսչի գալը ժամանակաւոր պաշտօնակատար նշանակուեց քսան տարուց ուսուցիչ պ. Գէորգ Զինչեանը: Նրան թուղթ գրուեց օգոստոսի 28-ին և առաջարկուեց սկսել աշակերտների ընդունելութիւնն ու ներկայ եղող

ուսուցիչներին հրաւէր կարդալ Սեպտեմբերի 3-ի երեկոյեան 8 ժամին լիւսացիներէց վեց հոգի մեզ ներկայացան հետեւեալ արձանագրութեամբ.

Արձանագրութիւն

Մենք Լիւսա Թաղի ծխականներս սոյն 1903 թուի սեպտեմբեր ամսի երեքին հաւաքուելով Լիւսալայի երկսեւ գաղութներէ Թառերասրահում, կայացրինք հետեւեալ որոշումները.

ա). Ի նկատի առնելով, որ Լիւսալայի նորընտիր հոգաբարձութիւնը Լիւսալայի գաղութներէ տեսչութիւնը յանձնել է պ. Գեորգ Չիլինգարեանին մի անձնաւորութեան, որ իր միամեայ պաշտօնավարութեան ընթացքում Ղալայի գաղութում ցոյց է տուել իր կատարեալ ապիկարութիւնը (սրբագրած է անկարողութիւնը) և վնասուել է Ղալայի գաղութից, (մակագրուած է բարձակուել է) իբրև անպէտք և ֆլասակար ուսուցիչ, մենք մեր պարտքն ենք համարում բողոքել հոգաբարձութեան այդ քայլի դէմ և յայտնել նրան մեր անվստահութիւնը և խորին բարոյական դժգոհութիւնը:

բ). Այլև ի նկատի առնելով, որ աշակերտները՝ մի քանի տարի առաջ աշակերտած լինելով պ. Չիլինգարեանին, անբաւական են նրա ընտրութիւնից և այդ անբաւականութիւնը դնելով ահում է և կարող է լուրջ բարդութիւններ առաջացնել, որոնք կարող են ֆլասակար կերպով անդադադադալ գաղութի ներքին կեանքի վրայ՝ մենք ընտրեցինք բացարձակ քուէով պ. պ. Ներսէս Բալայեանին, (գերձակ) Միլտում Սահակեանին (գրաշար), Ռաֆայէլ Բուդաղեանին (աւետարական), Գարապետ Յովհաննիսեանին (աւետարական), Յովսէփ Գարախանեանին (նախկին ուսուցիչ), Գասպար Սարգսեանին (մանրավաճառ), Ղահրաման Սարգսեանին (կօշկակար), Իսրայէլ Մելիք Իսրայէլեանին, Ալէքսան Մելիք Աբրահամեանին (գործակաւոր) բողոքելու թեմիս բարձրապատիւ առաջնորդ Նիկիէ Ժայրադոյն վարդապետ Մուրադեանին հոգաբարձութեան այդ քայլի դէմ և հրաւիրելու նորին բարձրապատուութեան ուշադրութիւնն գաղութի ողբալի դրութեան վրայ, այլև խնդրելու թեմիս վրէժնորդին գաղութի առժամանակեայ կառավարութիւնը յանձնել պ. Մարտիրոս Յարութիւնեանին, որ վայելում է անխտիր մեր բոլորքիս սէրն ու համակրութիւնը և թոյլ տալ նրան ուսուցչական խումբ կազմելու, մինչև հրաւիրուած տեսչի գալը, իսկ վերջինիս չգալու դէպքում, վարել գաղութի տեսչութեան պաշտօնը մի տարի ժամանակով:

Դարտուար՝ Յովսէփ Գարախանեան

Բայց ռիվ կայացրեց այդ Ժողովը, ռիվ նախագահեց, ի՞նչ իրաւունքով և այդ ի՞նչ լեզու էր գործածուած, ոչ ոք իրան նեղութիւն չէր տուել հարցնելու Պատգամաւորներն եկան, խօսեցին ինչ և ինչպէս որ կարող էին խօսել ու տեսչութեան համար առաջարկեցին բացի պ. Մարտիրոս Յարութիւնեանից՝ նաև պ. Ռուբէն Սահագաթեանին և խօսք տուին որ հոգաբարձութիւնը այդ երկուսից որին էլ ընտրելու լինի իրանք կընդունեն ամենայն գոհունակութեամբ և անտրտունջ:

Հետեւալ առաւօտ մի քանի աշակերտներ ևս եկան առաջնորդարան և ներկայացրին հետեւալ բողոքը:

Ռողոք առ դերապատիւ Եղիշէ ծալրագոյն վարդապետ Մուրադեան.

Նախկին դպրոցական տարուայ յայտարարութեան համեմատ մենք պարտք համարեցինք սեպտ. 1-ին դպրոց յաճախել, բայց դժբախտաբար մենք ոչ ուսուցիչ և ոչ տեսուչ գտանք դպրոցում:

Տարածուած դանձգան անախորժ լուրեր մեզ առիթ են տալիս հետեւել մեր իրաւացի պահանջները դնելու ձեր առաջ:

I Մենք պահանջում ենք շուտով ուսուցչական խումբ:

II Մենք մի որեւէ դպրոցից իր անյարմարութեան պատճառով վաճառուած ուսուցչին չենք կարող և չենք ուզում երբեք ուսուցիչ կամ տեսուչ ճանաչել:

III Մինչև այժմ մեր դպրոցում տիրող ուղղութիւնը ցանկալի էր չէր խուսէր:

IV Մեր այս իրաւացի պահանջները չկատարելու դէպքում, կարող են անախորժութիւնների տեղիք տալ ուսուցչական խմբի և աշակերտութեան մէջ:

Խնդրում ենք անյապաղ վարուել ըստ պատշաճին:

VI, V, IV, III և II դասարանցիներ:

Պ. Զիլինգարեանն այդ օրը դպրոց գնաց ընդունելութիւններ սկսելու, բայց մի քանի աշակերտների անլուռ հայհոյանքի պատճառաւ վերադարձաւ առաջնորդարան և յայտնեց, որ որոշ անձինք խռովում են աշակերտների միտքը, իսկ ինքը միկնոյն է, քանի որ տեսուչ չի լինելու, խնդրեց տեսուչ հրաւիրելու գործը փութացնել: Ինչպէս ինձ, այնպէս և ամբողջ Թաւրիզի համար պարզ էր, որ դա դպրոցի հետ ոչ մի կապ չունեցող որոշ կուսակցութեան կռիւն էր և պէտք էր մի ելք գտնել այդ դրութիւնից դուրս գալու: Ստիպուած հոգաբարձական ժողով հրաւիրեցի, հասկացրի թէ ինչ խաղ էր խաղացւում դպրոցի շուրջը և առաջարկեցի լուծել տեսչական ծանր խնդիրը: Հոգաբարձութեան ցանկալի տեսչացուն էր Ռուբէն Սանազադեանը և քանի որ Թաղի ինքնընտիր պատգամաւորներն էլ դրել էին նրա և պ. Մարտիրոս Յարութիւնեանի թեկնածութիւնը, ուստի կանգ առին Ռուբէն Սանազադեանի վրայ և միաձայն որոշուեց տեսչական պաշտօնի համար հրաւիրել նրան և իսկոյն պայման կապել: Պ. Սանազատեանը հըրաւիրուեց ժողովի, յանձն առաւ տեսչի պաշտօնը և իսկոյն ստորագրեց մշակած պայմանագիրը: Ինչպէս ես, այնպէս էլ հոգաբարձութիւնը համոզուած էր, որ վերջապէս լուծուեց Լիլաւայի դպրոցների տեսչական խնդիրը և շուտով կը սկսուին կանոնաւոր պարապմունքներ:

Դիշերը ժամը տասին ինքնակոչ պատգամաւորներից երկուսը և մի պարոն գնացել էին պ. Սանազատեանի մօտ շնորհաւորելու պատրուակաւ, բայց իսկապէս ստուգելու, նա լիօք յանձն է առել տեսչական պաշտօնը, թէ ոչ: Երբ դրական պա-

տասխան էին ստացել, զարմացած և դայրացած հեռացել էին մօտից, տեսնելով, որ իրանց հաշիւների մէջ խիստ խաբուած են: Նոյն նպատակաւ ուղարկել էին նաև աշակերտներին, դարձեալ շնորհաւորելու, բայց միևնոյն ժամանակ նրանց միջոցով յայտնելու, որ իրան չեն ուզում: Այս բոլորից յետոյ պ. Յարութիւնեանը բարեհաճեց անձամբ ներկայանալ մեզ և դնել իրան թեկնածութիւնը, մինչդեռ հոգաբարձական ժողովով տեսուչն արդէն հրաւիրուած էր, պայմանագիրը ստորագրուած և ուսուցչական խմբի անդամներին պաշտօնական գրութիւններ տուած:

Նոր տեսուչը դպրոց գնաց, աշակերտները նրան ընդունել էին անխօս, բայց մեծերից մի երեքը ցրուել էին փողբերին իրանց տները և հետեւալ օրը՝ սեպտ. 10-ին ստացուեց հետեւալ բողոքը.

Բողոք առ գերապատիւ Եղիշէ Յ. վարդապետ Մուրադեան

Գերապատիւ հայր, մենք քանիցս անգամ դիմել ենք Ձեզ ու մեր խնդիրը դրել Ձեր առաջ, բայց այդ խնդիրներից ոչ մէկն էլ հետեւեց չունեցաւ և մինչև այժմ էլ մեր դպրոցը փակ է:

Մենք կը խնդրէինք Ձերդ գերապատուութիւնից, տալ մեզ ուսուցչական խումբ շարունակելու համար մեր թերի կըթուփիւնը, միմեայն առանց Խանազատեանի. մենք նրան երբէք չենք կարող ընդունել: Մի մերժէք մեր խնդիրը, որից յետոյ ամեն ազմուկ կը դադարէր և մեր կեանքը կ'ընկնի դարձեալ իր սովորական շրջանի մէջ և մենք այլևս չենք գալ մեր բողոքներով Ձեզ ձանձրացնելու: Հաւառակ դէպքում աշակերտները կարող են ցրուել և դպրոցը կ'ընկնի իւր բարձրութիւնից:

Աշակերտութիւն:

Կոյր գործիքը մէջտեղն էր... Առաջնորդարանում հոգաբարձական կազմը հրաւիրեց խոռվարար երեխաների հայրերին, բայց սրանք եկան և բողոքեցին, որ իրանց զաւակները այլևս իրանց չեն խում, որ գիշերներն ուշ ժամերն անց են կացնում փողոցներում և խօսք առած դէպքում իրանց սպառնում ատրուձանակով:

Սեպտեմբերի 12-ին հոգաբարձութեան ըլորը անդամները տեսչի և ուսուցչիների հետ դպրոց գնացին բանալու այն և ըսկըսելու աշակերտների ընդունելութիւնը, սակայն դրդիչ երիտասարդները որոնք 4—5 հոգի էին, թագնուել, իսկ երեխաներին պատուիրել էին փակել նոյնիսկ եկեղեցու բակի դռները և ոչոքի ներս չթողնել: Թէ ի՞նչ հայհոյանքով էին դիմաւորել տեսչին ու հոգաբարձուներին և ինչպէս վերադարձրել նրանց, ես չեմ կարող նկարագրել, որովհետեւ անհնարին է: Հոգաբարձական ժողովը մէկ վճռեց դիմել օստիկանութեան, բայց հասկանալով, որ խոռվարարների ուղածն հէնց այդ է, որպէսզի ամբողջ կազմը մատնիչ և դաւաճան յայտարարուի, որոշեց ու

չինչ չանել այլևս դպրոցի բացման համար և սպասել մինչև որ աշակերտները կը խաղաղուեն: Շուտով աշակերտներից ստացուեց նաև հետևեալ յայտարարութիւնը, որ և կպցրել էին եկեղեցու բակի դռներին.

Յայտարարութիւն.

Կարգաւոր առաջնորդարանի վերջին յայտարարութիւնը, որով յայտարարուած է ի դիտութիւն Լիւաւա Թաղի հայ հասարակութեան, որ իբր թէ մենք զործիք ենք եղել մի քանի անհատների ձեռքում և մեր արդարացի պահանջները համարուած են անկարգութիւն:

Մենք քանիցս անգամ իրաւացի կերպով բողոքել ենք առաջնորդարանին. և պահանջներս հետեւեալն է.

Ունենալ տեսուչ միայն և միայն պ. Մարտիրոս Յարութեանցին: Մենք նորից կանգնել ենք մեր բողոքի վրայ և այդ զանազան սպառնալիքները մեզ վրայ ոչ մի ազդեցութիւն չեն կարող ունենալ. և մենք մինչև այժմ բողոքել ենք շատ մեղմ կերպով, իսկ հակառակ դէպքում մենք կը դիմենք ծայրահեղ միջոցների:

Աշակերտութիւն:

Դպրոցների հոգաբարձութիւնը ձանձրացած և զայրացած՝ որոշեց Ղալայի Արամեան ուսումնարանի հոգաբարձու և ուսսաց վաճառականապետ պ. Զաքարեա Նազարբէկեանի միջոցաւ դիմել պ. Մարտիրոս Յարութեանեանին, հարցնել նրանից, թէ նա ի՞նչ է ուզում. ի՞նչ է պահանջում Լիւաւայի հոգաբարձութիւնից, ի՞նչ հիմամբ է դնում իր թեկնածութիւնը և մի կերպ համոզել, որ թողնի Թաւրիզն և հեռանայ: Տեսակցութիւնը տեղի էր ունեցել պ. Զիրբայէլ Բուդաղեանի տանը և պարոնը պնդել էր, որ ինքն իրաւունք ունի, որովհետև աշակերտները նրան են ուզում և նրա թեկնածութիւնն են տաւջարկում:

Ահա այս դրութեան մէջն էր գործը, երբ ես Վեհափառից կրկին հեռագիր ստացայ և մեկնեցի Կովկաս: Պ. Խանաղատեանը խնդրեց տեսուչ գտնել և խոստացաւ, որ ինքն ամենայն սիրով կը թողնի պաշտօնը, միայն թէ եկողը թայֆայական չլինի: Եկայ Ե. Էջմիածին սեպտ. 28-ին և որքան ուրախ եղայ, երբ Գերմանիայից նոր աւարտած ու դարձած պ. Մկրտիչ Ղազարեանը երկար թախանձանքիցս յետոյ խօսք տուաւ դալ Թաւրիզ և ստանձնել տեսչի պաշտօնը: Այդ բանում մեծ նշանակութիւն ունեցաւ Վեհափառ Կաթողիկոսի հաճութիւնը, բայց վրայ հասաւ դոկտոր Փաշայեանը և յայտնեց պ. Ղազարեանին, որ զուր տեղը Թաւրիզ չգնայ, որովհետև աշակերտները նրան չեն ընդունի և կարող է սպանութիւն տեղի ունենալ... Պ. Ղազարեանը հրաժարուեց:

Ես Կովկասումն էի: Տեսուչն ու հոգաբարձութիւնը մի քանի անգամ փորձել էին բանալ դպրոցները և ամբողջ կազմով, ուսուցչական խմբով և պատուաւոր քաղաքացիներով գը-

նացել ուսումնարան ընդունելութիւններ սկսելու և դպրոցը բացուած յայտարարելու, սակայն այդ միջոցին տեղի էր ունեցել խայտառակ ընդհարում. աշակերտներն յարձակուած և սկսում են ծեծել ծառային, հայհոյում ժողովրդին և հոգաբարձուներին, անպատուում տեսչին և ուսուցիչներին և յետ դարձնում:

Անցած դարձածի մասին հոգաբարձութիւնը կայացնում է արձանագրութիւն, և ուղարկում է Վեհափառին ներկայացնելու և կարգադրութիւն խնդրելու: Արձանագրութեան ըովանդակութիւնն է հետևեալը.

Ըստ նախօրօք արուած յայտարարութեան և ըստ պատուէրի թեմակալ առաջնորդի՝ տեսուչ պ. Պանաղապետն մի քանի ուսուցիչներով մտնելով դպրոց, մի աշակերտ առաջացաւ և ձեռք ձգելով ուղարկեց ասելով՝ կտրեց տեսչի ճանապարհը: Տեսուչն անխռով առաջ անցաւ, որի ընթացքում մի քանի հոգի աղաղակում էին. «չենք ուզում, չենք ուզում»: Տեսուչն աստիճանների վրայ, երբ նոյն աշակերտը, որ առաջ տեսչի առաջ կտրել էր, կրկին մօտեցաւ և ասաց «պ. Պանաղապետնց, ուր էք գնում, չենք ուզում ձեզ»:

—Ո՞վ ես դու, հարցրեց տեսուչը:

—Աշակերտ եմ:

—Աշակերտ չես. արձակուած ես:

—Դու ես արձակուած, ժպտութեամբ պատասխանեց աշակերտը:

Աշակերտի յանդուգն պատասխանի վրայ տեսուչը ծառային պատուիրեց հեռացնել, դուրս անել նրան: Այդ միջոցին վրայ պրծան խռովաբար աշակերտներ և բազմութիւ դուռում զոյլուններով յարձակուեցան ծառաների և հոգաբարձութեան վրայ: Պատրաստուած մարդիկ դրսից ներս բերին, արգէն փողոցում շտապ-շտապ պտտուող Մկրտում Սահակեանին և այլ կողմնակի անձանց, որոնք առաջ բերին մի անտեղի ընդհարում, որտեղ մինչև իսկ մի աշակերտի կողմից տարճանակի ցուցում եղաւ հոգաբարձու Անդրէ Գուլասեանին:

Վարդան Վարդանեան աշակերտը մի խումբ աշակերտների հետ ամենայանդուգն ձևով պարոն Պանաղապետին հասցէին շարտում էր «Անաստուած, բռնակալ, անամօթ, դճւրս, դճւրս, ով ես. չենք ճանաչում քեզ. լրբա: Սրանից յետոյ տեսուչն առաջացաւ ուսուցչանոց, իսկ դուրսը աշակերտները մի քանի մարդկանց հետ Գէորգ անունով ծառային ենթարկեցին խիստ ծեծի, արորելով նրան ոտքերի տակ և վիրաւորելով նրա ձախ ծնօտը և ազանը: Աշակերտները դրսում շարունակեցին աղմուկը և հայհոյանքը և պատուհաններին փայտերով ու քարերով հարուածներ տալը:

(Ստորագրութիւն հոգաբարձութեան և տեսչի):

Այս դէպքը տեղի է ունենում հոկտ. 2-ին ժողովրդի երկիցս ընտրած հոգաբարձութեան և հաստատուած տեսչի դէմ:

Այդ դէպքից յետոյ էջմիածնում ստացայ հետևեալ հեռագիրը.

«Վերջին շփոթութիւնները ձեզ հաղորդուած են, դպրոցը փակ է. Ալէքսանդր Վարդանեան հրաժարուեց, Դաշոյեանները նոյնպէս. սպասում ենք Վեհափառի կարգադրութեանը հեռագրով:

Հոգաբարձութիւն Լիւաւայի:

Ծերունի վշտացած Հայրապետը կոնդակ տուաւ և ուղարկեց փոխանորդիս հետ, բայց ի զուր լսող ու կատարող չկար։ Այնուհետեւ ստանում էի բազմաթիւ նամակներ և դոկումէնտներ։ Ստացուեցին Կոխանորդիս զեկուցումներ կայն կայն, որոնց հրատարակութիւնն առայժմս թողնում եմ։ Թողնում եմ նաև այն դոկումէնտների հրատարակութիւնը, որոնք քրէական բնատուրութիւն են կրում... Կարծեմ առաջ բերած դոկումէնտներիցս ընթերցողը կարողացաւ գաղափար կազմել, թէ բաղդի բերմամբ ես ում հետ գործ ունէի և ինչ կարող էի անել...

Այս բոլորից յետոյ ինձ որևէ բանում մեղադրողներին հրաւիրում եմ միջնորդ դատարանի և առաջարկում եմ մարդիկ ընտրել և քննել, թէ ռբտեղ է թաղուած շունը և ով է Ատրպատականում անցած դարձածների նաև Լիւսւայի դպրոցների փակման պատճառը...

Ատրպատականի նախկին առաջնորդ

Ն. Ժ. Վ. Մուրադեան